

ΝΕΑ ΜΕΣΑ ΚΑΙ ΜΕΤΑΦΑΣΙΣΜΟΣ. ΟΧΗΜΑ ΜΙΑΣ ΝΕΑΣ ΔΗΜΑΓΩΓΙΑΣ

Μαρίνα Ρήγου

Επίκ. Καθηγήτρια Τμήμα
ΕΜΜΕ, ΕΚΠΑ
Δημοσιογράφος

Η υποχώρηση της δημοκρατίας ανά τον κόσμο καταγράφεται επί 17 συναπτά έτη στην ετήσια έκθεση του Freedom House, *Freedom in the World*¹. Ένα φαινόμενο που συνοδεύεται από την άνοδο της Ακροδεξιάς και την επικράτηση αυταρχικών και υβριδικών καθεστώτων. Σύμφωνα με τον Δείκτη Δημοκρατίας 2022 (Democracy Index 2022) της Economist Intelligence Unit, σε σύνολο 167 χωρών, δημοκρατία απολαμβάνουν 72 χώρες ή το 43,1% του συνόλου των χωρών (45,3% του πληθυσμού). Πενήντα εννέα χώρες ή το 35,3% των χωρών (36,9% του συνολικού πληθυσμού) τελούν υπό αυταρχικό καθεστώς. Σε 36 χώρες ή στο 21,6% των χωρών με το 17,9% του πληθυσμού το καθεστώς είναι υβριδικό.

Στην Ευρώπη, σε 15 από τα 27 μέλη της ΕΕ η Ακροδεξιά συγκεντρώνει στις δημοσκοπήσεις 20% ή και περισσότερο². Υβριδικά καθεστώτα, ή αλλιώς ανελεύθερες δημοκρατίες όπως η Ουγγαρία ή η Πολωνία³, εδώ και καιρό προκαλούν με ολόένα και μεγαλύτερη συρρίκνωση θεμελιωδών δικαιωμάτων. Άλλες χώρες, όπως η Αυστρία, η Ιταλία, η Φινλανδία και η χώρα μας, είδαν την Ακροδεξιά στην πολιτειακή ή πολιτική εξουσία. Η ερμηνεία της τάσης αυτής διαφέρει ανά περίπτωση ωστόσο κοινός τόπος είναι η αδυναμία (ή/και επιλογή) των κομμάτων του δημοκρατικού τόξου να δώσουν λύσεις στα προβλήματα, πραγματικά ή φαντασιακά, ενώπιον των οποίων βρίσκεται η πλειονότητα των πολιτών. Πρώην περιθωριακά κόμματα της Ακροδεξιάς κατατάσσονται τώρα μεταξύ των τριών πιο δημοφιλών πολιτικών ομάδων σχεδόν στα μισά από τα 27 μέλη της ΕΕ⁴.

¹ Freedom House, *Freedom in the World 2023*, διαθέσιμο στο [link](#).

² The Economist, *A fresh wave of hard-right populism is stalking Europe*, 14.09.2023, διαθέσιμο στο [link](#).

³ Η επικράτηση του συνασπισμού κομμάτων υπό την ηγεσία του Donald Tusk δίνει την ελπίδα ότι η πορεία προς την επικράτηση του εθνολαϊκισμού δεν είναι απαραίτητως τελεολογική.

⁴ A. Dudik/N. Ojewska/M. Nienaber, *The Far Right Is Advancing in a Vulnerable Europe Again*, 11.09.2023, διαθέσιμο στο [link](#).

Εθνολαϊκιστές ηγέτες, συντηρητικού αυταρχικού προσανατολισμού, καταφέρνουν να κερδίσουν τους πολίτες που ακολουθούν τον «εκλογικό δρόμο προς τον αυταρχισμό»: Την υπονόμηση και τελικά κατάλυση της δημοκρατίας από αρχικά εκλεγμένους ηγέτες, οι οποίοι «χρησιμοποιούν συχνά τους ίδιους τους δημοκρατικούς θεσμούς ώστε σταδιακά, “ανεπαισθήτως”, ακόμα και νομιμοφανώς, να πετύχουν τον στόχο τους»⁵. Δρόμος όχι νέος, γνωστός από το παρελθόν, αλλά σήμερα διαφορετικός.

Ο Enzo Traverso προτείνει την έννοια του μεταφασισμού για να περιγράψει τις νέες Ακροδεξιές ως ένα ετερογενές και σύνθετο φαινόμενο εν εξελίξει. Τους αποδίδει μια διεκδίκηση ιστορικής συνέχειας με τον κλασικό φασισμό, την ίδια ώρα που έρχονται σε ρήξη με αυτή την παράδοση, ακολουθώντας μια ασταθή, ασαφή και συχνά αντιφατική ιδεολογία που συνδυάζει λαϊκισμό και ξενοφοβία⁶. «Σήμερα, τα μεταφασιστικά κινήματα προωθούν έναν εθνικισμό του οποίου οι στόχοι δεν είναι πλέον –όπως στη δεκαετία του 1930– άλλα έθνη, και ιδιαίτερα ευρωπαϊκά, αλλά η μετα-αποικιακή μετανάστευση και το Ισλάμ», υποστηρίζει ο Traverso⁷. Για μια ακόμη φορά το πρόθεμα μετα- έρχεται να περιγράψει μια κατάσταση σε μετάβαση από την αρχική, που εμπεριέχει συνδυασμό παλαιών και νέων χαρακτηριστικών⁸.

Δηماغωγία, εθνικισμός, ρατσισμός, αντιελιτισμός και αντισυστημικός λόγος αλλά και ρεαλιστική προσαρμογή στις σύγχρονες απαιτήσεις της πολιτικής, κυρίως όμως προσπάθεια για την κατάληψη και παραμονή στην εξουσία μέσω συστημικών διαδικασιών χαρακτηρίζουν τη σύγχρονη Ακροδεξιά, όπως και αν αποκληθεί. Ειδικά για την Ευρώπη, στον ακροδεξιό λαϊκιστικό λόγο προστίθενται ο αντιευρωπαϊσμός και η έντονα αντιμεταναστευτική ρητορική, θέσεις που πλέον, συχνά, βρίσκουν εκφραστές σε όλο το πολιτικό φάσμα.

Στην ίδια πολιτική ατζέντα σπηρίζονται οι ηγέτες των «εκλογικών αυταρχισμών», των «ψευδοδημοκρατιών» ή των «ανελεύθερων δημοκρατιών»: Των καθεστώτων που διατηρούν μια επίφαση δημοκρατίας εκφραζόμενη με τη διενέργεια εκλογών, ενώ μέρος ή το σύνολο των θεσμών και των διαδικασιών που χαρακτηρίζουν τη δημοκρατία υφίστανται συνεχείς επιθέσεις και περιορισμούς. Τις θέσεις αυτής της ατζέντας συχνά τείνει να υιοθετήσει και η δεξιά ρητορική των φιλελεύθερων δημοκρατιών προκειμένου να εναγκαλιστεί μέρος της Ακροδεξιάς για την εκλογική της επιβίωση.

Σε κάθε περίπτωση, η διαπίστωση είναι κοινή: Υποχώρηση της φιλελεύθερης δημοκρατίας και στα τρία θεμέλιά της: στη δημοκρατική, τη φιλελεύθερη και την κοινωνική αρχή. Το ερώτημα είναι το γιατί. Γιατί οι πολίτες επιλέγουν πολιτικούς που εντέλει θα τους αφαιρέσουν δικαιώματα

⁵ S. Levitsky/Daniel Ziblatt, *Πώς πεθαίνουν οι δημοκρατίες*, 2018, σελ. 21.

⁶ E. Traverso, *Τα νέα πρόσωπα του φασισμού*, 2017, σελ. 12-15.

⁷ O. Doubre, *Mutations of Fascism: an interview with Enzo Traverso*, 28.02.2017, διαθέσιμο στο [link](#).

⁸ Όπως σημειώνει ο Κ. Τσουκαλάς σε συνέντευξή του στην Οικονομική Επιθεώρηση, «Το παλιό “φαίνεται να έχει εκπνεύσει, το νέο όμως παραμένει ακαθήλωτο, ασαφές και ανονόμαστο”. Σύμπτωμα ακριβώς αυτής της κατάστασης είναι και η πληθωριστική χρήση (αν όχι κατάχρηση) νεολογισμών όπως “μετανεωτερικότητα”, “μεταπολιτική”, “μεταδημοκρατία” ή “μετα-αλήθεια”», διαθέσιμο στο [link](#).

και θα τους περιορίσουν ελευθερίες καθιστώντας την ομαλή επιστροφή στη φιλελεύθερη δημοκρατία δύσκολη, αν όχι ανέφικτη; Γιατί ακολουθούν τον δρόμο του λαϊκισμού που –όπως σημειώνει ο Δημήτρης Χαραλάμπης– διατηρεί το πυρηνικό στοιχείο της δημοκρατίας, τη δημοκρατική αρχή, απορρίπτει όμως τη φιλελεύθερη αρχή –υποτίθεται– υπέρ της κοινωνικής αρχής, οδηγώντας σε μη φιλελεύθερη δημοκρατία –τυπική περίπτωση *contradictio in terminis*⁹;

Ο Georges Burdeau σημειώνει για τη δημοκρατία πως «είναι περισσότερο μια ιδέα που έχουν οι άνθρωποι όταν τοποθετούν σ' αυτή την ελπίδα τους για μια καλύτερη ζωή»¹⁰. Αν λοιπόν η δημοκρατία αποτυγχάνει να ανταποκριθεί στην ελπίδα των ανθρώπων για μια καλύτερη ζωή, στρέφονται εκεί που θεωρούν ότι υπάρχει ελπίδα: Σε λαϊκιστικά πολιτικά αφηγήματα που προσφέρουν ταύτιση με πιθανές εναλλακτικές λύσεις κοινωνικο-οικονομικών προβλημάτων – συνήθως εκτός πραγματικότητας. Βρίσκουν εξιλαστήρια θύματα για να φορτώσουν τις αιτίες των προβλημάτων, διαμορφώνουν ένα συλλογικό «εμείς» έναντι του «άλλου», του ξένου, του διαφορετικού, ανακινούν πάθη και συχνά άγρια ένστικτα και καταφέρνουν να εκφράσουν τη λαϊκή δυσαρέσκεια. «Για τον πολίτη, άλλο βάρος έχει η αξία της δημοκρατίας όταν αποτρέπει επώδυνες καταστάσεις και προσφέρει βελτιωμένες συνθήκες ζωής και άλλο βάρος, αν αποτυγχάνει να ανταποκριθεί σε βασικές κοινωνικές προσδοκίες», επισημαίνει ο Τάσος Γιαννίτσας, σε άρθρο του στην «Κ»¹¹. Είναι ζήτημα πολιτικής κι «όταν στη δημοκρατία η πολιτική [...] αρκείται στο να διασφαλίζει τις αναγκαίες συνθήκες για την ομαλή λειτουργία της αγοράς, δημιουργούνται πρόσφορες συνθήκες για την άρθρωση της λαϊκής δυσαρέσκειας από ταλαντούχους δημαγωγούς»¹². Στις πρόσφορες συνθήκες λοιπόν εντάσσεται η επιδείνωση των οικονομικών συνθηκών, αν και ο Κέλσεν υποστήριζε πως όταν ικανοποιούνται οι βασικές οικονομικές ανάγκες, άλλα, εκτός των οικονομικών συμφερόντων, μπορεί να κυριαρχήσουν: «Είναι αναμφισβήτητο γεγονός ότι πολιτικές για την υλοποίηση θρησκευτικών ή εθνικιστικών ιδεών έχουν αποσπάσει την ενθουσιώδη, ακόμα και φανατική, υποστήριξη των μαζών ακόμα και υπό τους πιο αυστηρούς περιορισμούς της οικονομικής τους ευημερίας που τους επιβάλλονται από αυτές τις πολιτικές»¹³. Σίγουρα η διάσταση αυτή, που εδρεύει στο θυμικό, υφίσταται, ωστόσο δεν αναιρεί το ενδεχόμενο στροφής προς λαϊκιστικά, αντιφιλελεύθερα μοντέλα λόγω των αντίξοων οικονομικών συνθηκών που οδηγούν σε κοινωνικές ανισότητες και περιθωριοποίηση κοινωνικών ομάδων.

Τον υπαρξιακό κίνδυνο της δημοκρατίας εξαιτίας της αύξησης των ανισοτήτων επισημαίνει ο Pierre Rosanvallon εστιάζοντας στην υποχώρηση της κοινωνικής ιδιότητας του πολίτη έναντι της πολιτικής ιδιότητάς του¹⁴. Κι αν κάτι θα έπρεπε να είχαμε μάθει από την «επίχρυση εποχή»

⁹ Δ. Χαραλάμπης, *Inequality, Recognition, Irrationalism and Populism. From liberal Democracy and the democratic Rule of Law to post-Democracy. Two crucial historical moments and their consequences: 1945 and 1989/91*, Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης, 1/2019, (doi: 10.12681/hpsa.22312), σελ. 33.

¹⁰ G. Burdeau, *La Démocratie*, 1956, σελ. 15.

¹¹ Τ. Γιαννίτσας, *Πώς προστατεύεται η δημοκρατία;*, Καθημερινή 02.05.2023, διαθέσιμο στο [link](#).

¹² Ch. Mouffe, *Το δημοκρατικό παράδοξο*, 2008, σελ. 225.

¹³ H. Kelsen, *Foundations of Democracy, Ethics* Vol. LXVI 1995, σελ. 70.

¹⁴ P. Rosanvallon, *Η κοινωνία των ίσων*, 2011, σελ. 11.

(Gilded Era), υπογραμμίζει ο Tim Wu, είναι ότι «ο δρόμος προς τον φασισμό και τη δικτατορία είναι στρωμένος με τις αποτυχίες της οικονομικής πολιτικής να υπηρετήσει τις ανάγκες του κόσμου»¹⁵. Όμως η ένταση των οικονομικών ανισοτήτων της νεοφιλελεύθερης στροφής γίνεται αιτία και αποτέλεσμα της επαναφοράς του καπιταλισμού της ολιγαρχικής ανισότητας στη θέση του μεταπολεμικού δημοκρατικού καπιταλισμού της κεϋνσιανής συναίνεσης¹⁶.

Στις πρόσφορες δημαγωγικές συνθήκες προστίθενται η ένταση της υποχώρησης ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων, των συνθηκών διασφάλισης της αξιοπρέπειας των πολιτών και η αποδυνάμωση του κράτους δικαίου και του κράτους πρόνοιας με αφορμή τις διαδοχικές ή/και επάλληλες κρίσεις ενώπιον των οποίων έχουν βρεθεί οι κοινωνίες στον 21^ο αιώνα. Κρίσεις οι οποίες προκαλούν φόβο και ανασφάλεια, που είναι εχθροί της δημοκρατίας. Η πολιτική καταγγέλλεται ως συστημική, διαπλεκόμενη και τοξική, οι πολιτικοί κρίνονται βαθιά αναξιόπιστοι με την αναξιοπιστία τους να θεωρείται πλέον χαρακτηριστικό προσωπικότητας¹⁷. «Οι αρχές με γνώμονα τις οποίες θεμελιώθηκαν οι αντιπροσωπευτικοί θεσμοί υποχωρούν μπροστά στην κομματική αποξένωση, τη θεσμική αναξιοπιστία και την ιδιωτικοποίηση της πολιτικής»¹⁸. Και ο δημαγωγικός λόγος κερδίζει έδαφος. Όχημα στη διαδρομή αυτή των λαϊκιστών προς την εξουσία είναι τα νέα μέσα, που παρακάμπτουν τους περιορισμούς του παραδοσιακού συστήματος των μέσων ενημέρωσης και τους επιτρέπουν αδίστακτα να χρησιμοποιούν το ψέμα, να συσκοτίζουν και να υποκινούν το μίσος¹⁹.

Όπως σημειώνει ο συγγραφέας Rob Riemen, «στην κοινωνία του κίτς και της μάζας, όταν ο λαϊκισμός αναμειγνύεται με μια γενναία δόση εθνικισμού, μνησικακίας και μίσους, τότε βλέπουμε να εμφανίζεται εκ νέου το τερατώδες πρόσωπο του φασισμού. [...] Όταν εγκαταλείψουμε την εξουσία σε δημαγωγούς και τσαρλατάνους, καλλιεργώντας μέσω των μέσων μαζικής ενημέρωσης την πεποίθηση ότι μόνο τέτοιοι ηγέτες –πολιτικοί που υποκρίνονται πως είναι “εναντίον” της πολιτικής– είναι σε θέση να σώσουν μια χώρα, τότε εξαφανίζονται αστραπιαία κάθε είδους δημοκρατικοί θεσμοί μαζί με την εμπιστοσύνη στις αρχές –επειδή κανείς πια δεν πιστεύει σε αυτές»²⁰.

Σε αυτό το πλαίσιο, υπ’ αυτές τις συνθήκες, η δημοκρατία χάνει το ουσιαστικό της περιεχόμενο και αποκτά εκ νέου τυπικά χαρακτηριστικά. Μεταβάλλεται δηλαδή σε μια τύποις δημοκρατία, όπου όμως οι νέες συνθήκες δημοσιότητας διαμορφώνουν μια ιδιότυπη αντίφαση μεταξύ της πραγματικής κοινωνικής ανισότητας και μιας ψηφιακής συμμετοχικής διαβουλευτικής δημοσιότητας. Ποιες είναι αυτές οι νέες συνθήκες δημοσιότητας και ποια είναι η σχέση τους με την

¹⁵ T. Wu, *The Curse of Bigness. Antitrust in the New Gilded Age*, 2018, σελ. 14.

¹⁶ Βλ. Δ. Χαραλάμπη, «Πολιτική και κοινωνική συμμετοχή: πραγματικότητα και αυταπάτη (Η αντοχή του κυρίαρχου παραδείγματος: ανισότητα και μετα-δημοκρατία)», σε: Μ. Αγγελίδης/Μ. Σπουρδαλάκης (επιμ.), *Κοινωνική και πολιτική εκπροσώπηση. Προκλήσεις και προοπτικές στη δημοκρατία τον 21ο αιώνα*, 2018.

¹⁷ C. Crouch, *Post Democracy*, 2004, σελ. 28.

¹⁸ Ξ. Κοντιάδης, *Ελλειμματική Δημοκρατία. Κράτος και κόμματα στη σύγχρονη Ελλάδα*, 2009, σελ. 29.

¹⁹ Y. Mounk, *The People vs Democracy. Why our Freedom is in Danger and How to Save it*, 2018, σελ. 149-150.

²⁰ R. Riemen, *Η αέναη επιστροφή του φασισμού*, 2014, σελ. 82-85.

κατάσταση της δημοκρατίας σήμερα;

Η σχέση δημοσιότητας και δημοκρατίας είναι θεμελιώδης και αποτυπώνεται στο μόντο της Washington Post: “Democracy Dies in Darkness” (η δημοκρατία πεθαίνει στο σκοτάδι). Η έκθεση του Freedom House για την ελευθερία και τα μέσα το 2019 επιβεβαιώνει την ευθέως ανάλογη σχέση των μέσων ενημέρωσης με τη δημοκρατία, διαπιστώνοντας την υποχώρηση και της ελευθερίας των μέσων. «Το πρόβλημα έχει προκύψει παράλληλα με τον δεξιό λαϊκισμό, ο οποίος έχει υπονομεύσει βασικές ελευθερίες σε πολλές δημοκρατικές χώρες. Οι λαϊκιστές ηγέτες παρουσιάζονται ως υπερασπιστές μιας θιγόμενης πλειοψηφίας ενάντια στις φιλελεύθερες ελίτ και τις εθνοτικές μειονότητες, των οποίων την πίστη αμφισβητούν, και υποστηρίζουν ότι τα συμφέροντα του έθνους –όπως το ορίζουν– θα πρέπει να υπερισχύουν των δημοκρατικών αρχών όπως η ελευθερία του Τύπου, η διαφάνεια και ο ανοιχτός διάλογος»²¹, επισημαίνεται στην έκθεση.

Η υποχώρηση συντελείται και στη νέα δημοσιότητα, τη δημοσιότητα δηλαδή που συγκροτείται από τα νέα μέσα, με χαρακτηριστικά, εκτός από την ψηφιακή τους υπόσταση, τη διάδραση και τη δικτύωση. Ο ιστός 2.0 και ειδικότερα τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης άλλαξαν τους όρους επικοινωνίας και διέυρυναν τη συμμετοχή των πολιτών στον δημόσιο διάλογο, γεγονός πρωτοφανές ιστορικά.

Ωστόσο, αυτός ο εκδημοκρατισμός της δημόσιας σφαίρας, του πεδίου συγκρότησης και έκφρασης της κοινής γνώμης, υποσκάπτεται αφενός λόγω των περιορισμών και του κατακερματισμού της εξαιτίας των φαινομένων της «φούσκας διήθησης» (filter bubble) και των «θαλάμων της ηχούς» (echo chamber), αλλά και της «νόθευσής» της είτε από φυσικά πρόσωπα «διατεταγμένης υπηρεσίας» έκφρασης γνώμης ή διάδοσης ψευδών ειδήσεων, είτε από αυτόματους μηχανισμούς ρομπότ, τα bots που κι αυτά αναλαμβάνουν αντίστοιχους ρόλους. Αφετέρου, από τους όρους διεξαγωγής αυτού του διαλόγου, που μετατρέπει την ελευθερία σε ασυδοσία της έκφρασης, αλλά κυρίως από τη δυνατότητα θεσμικών ή εξωθεσμικών πολιτικών κέντρων για ολοκληρωτικό έλεγχο και παρακολούθηση μέσω της συστηματικής ικνηλασίας των ψηφιακών αποτυπωμάτων των χρηστών. Η ψηφιακή επανάσταση, με τη βοήθεια των αλγορίθμων της πρωτόλειας τεχνητής νοημοσύνης, έχει εκπέσει σε ψηφιακή επιτήρηση²². Σε αυτό λοιπόν το νέο πεδίο διαμόρφωσης και έκφρασης της κοινής γνώμης, στην ψηφιακή δημόσια σφαίρα και ειδικότερα στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, πώς μπορεί να εφαρμοστεί η θεωρία της Noelle Neumann για τη σπειροειδή γραμμή της σιωπής;

Η Γερμανίδα πρωτοπόρος στη μελέτη της κοινής γνώμης υποστήριζε ότι οι άνθρωποι είναι πιο πιθανό να εκφράσουν την άποψή τους εάν θεωρούν ότι η πλειονότητα συμφωνεί με αυτή. Αντίθετα, μπροστά στον φόβο της απομόνωσης, είναι πιο πιθανό να σιωπήσουν αν πιστεύουν ότι οι περισσότεροι άνθρωποι διαφωνούν με την άποψή τους²³. Η Noelle Neumann απεικονίζει σε

²¹ S. Repucci, *Freedom and the Media 2019. Media Freedom: A Downward Spiral*, Freedom House, διαθέσιμο στο [link](#).

²² Μ. Ρήγου, *Από την ψηφιακή επανάσταση στην ψηφιακή επιτήρηση. Νέα μέσα, δημοσιότητα και πολιτική*, 2014.

²³ E. Noelle-Neumann, *The spiral of Science. A theory of public opinion*, *Journal of Communication* 2/1974, σελ. 43-51.

γράφημα την πρόθεση έκφρασης υπό τη μορφή της σπειροειδούς γραμμής, της οποίας η διάμετρος αυξάνεται όσο η άποψη πλησιάζει αυτή της επικρατούσας στην κοινή γνώμη και μειώνεται όσο απομακρύνεται. «Όταν μια ομάδα ατόμων διαθέτει τη δύναμη του λόγου και έχει δημόσια παρουσία, εμφανίζεται πιο ισχυρή απ' ό,τι είναι στην πραγματικότητα, ενώ η αντίθετη ομάδα μοιάζει ασθενέστερη απ' ό,τι στην πραγματικότητα είναι. Προκύπτει έτσι μια οπτική ή ακουστική παραποίηση σχετικά με το ποιος διαθέτει την πραγματική πλειοψηφία, με αποτέλεσμα η μία ομάδα να ενθαρρύνεται να έχει τον λόγο και η άλλη να παραμένει σιωπηλή έως ότου τελικά η μία άποψη χαθεί τελείως από το πεδίο του δημόσιου διαλόγου»²⁴. Η Neumann αποσαφηνίζει ότι «η έννοια της σπειροειδούς γραμμής της σιωπής δεν είναι ταυτόσημη με τη γνωστή έννοια “των επιδράσεων του συρμού” (*bandwagon effect*), η οποία προϋποθέτει ότι οι άνθρωποι γενικά θέλουν να είναι με τη μεριά του νικητή. [...] Η διαφορά είναι ότι οι επιδράσεις του συρμού συνεπάγονται επιβράβευση γι' αυτούς που ανήκουν στην πλευρά των νικητών. Αντίθετα, η σπειροειδής γραμμή της σιωπής είναι απαλλαγμένη από το φόβο της τιμωρίας, της απομόνωσης ή του εξοστρακισμού»²⁵.

Η θεωρία της Noelle Neumann θα μπορούσε να εφαρμοστεί στα νέα μέσα σε περιπτώσεις αυταρχικών καθεστώτων εφόσον είναι εύκολη η ψηφιακή επιτήρηση. Οι άνθρωποι δεν εκφράζονται εάν η άποψή τους δεν είναι σύμφωνη με τις ιδέες του καθεστώτος. Και η απομόνωση και ο εξοστρακισμός στην περίπτωση αυτή αφορά φυλακές. Όμως τι συμβαίνει στις περιπτώσεις πιο ελεύθερων καθεστώτων;

Έρευνα του PEW Research Center που χρησιμοποίησε το ζήτημα των αποκαλύψεων του Snowden για τις παρακολουθήσεις της NSA συμπεραίνει ότι η θεωρία της σπειροειδούς γραμμής της σιωπής εφαρμόζεται και στα social media. Οι άνθρωποι ήταν λιγότερο διατεθειμένοι να συζητήσουν το ζήτημα Snowden-NSA στα social media απ' ό,τι δια ζώσης, ενώ αυτοί που χρησιμοποιούν το Facebook ήταν πιο πρόθυμοι να μοιραστούν τις απόψεις τους εάν θεωρούσαν ότι οι ακόλουθοί τους συμφωνούσαν μαζί τους²⁶. Ασφαλώς, η χρήση του ζητήματος αυτού, που αφορά στις εκτεταμένες παρακολουθήσεις των πολιτών από την αμερικανική υπηρεσία εθνικής ασφαλείας στον ψηφιακό κόσμο, ίσως δεν είναι και το πλέον ενδεδειγμένο για τη διαπίστωση της πρόθεσης των χρηστών να αναρτήσουν τις απόψεις τους στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, αφού υπενθυμίζει τους κινδύνους της ψηφιακής πλοήγησης. Απόψεις μάλιστα οι οποίες δεν αφορούν απλώς κάποιες πολιτικές θέσεις, που η έκφρασή τους αποφεύγεται για να μην προκαλούνται τριβές, αλλά αγγίζουν τα όρια της εθνικής ασφάλειας κι επομένως είναι αναμενόμενη μια επιφυλακτικότητα. Επιπλέον οι φίλοι στο Facebook συνήθως είναι παρεμφερών απόψεων, οπότε φαίνεται να υπερτερεί η συμφωνία και άρα η δημοσιοποίηση.

Σε κάθε περίπτωση πάντως, τα νέα μέσα και ειδικότερα τα social media έχουν δώσει τη

²⁴ Idem, «Κοινή γνώμη», σε: Π. Παναγιωτοπούλου/Π. Ρηγοπούλου/Μ. Ρήγου/Σ. Νοτάρης, *Η «κατασκευή» της πραγματικότητας και τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης*, 1996, σελ. 99.

²⁵ Ibidem, σελ. 99-100.

²⁶ K. Hampton/L. Rainie/W. Lu/M. Dwyer/I. Shin/K. Purcell, *Social Media and the 'Spiral of Silence'*, διαθέσιμο στο [link](#).

δυνατότητα σε άλλοτε περιθωριακές και εξτρεμιστικές απόψεις να μπορούν να εκφραστούν. Τα λαϊκιστικά πολιτικά αφηγήματα της ρητορικής μίσους, της μισαλλοδοξίας, του ανορθολογισμού, της χυδαίας έκφρασης λαϊκής δυσaréσκειας, τερατολογιών και ανορθολογισμών πολλαπλασιάζουν την έκφραση των θέσεων τους στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης.

Έτσι η «σπειροειδής γραμμή της σιωπής» μπορεί να μετατραπεί σε «εκθετική γραμμή της κραυγής». Γιατί; Διότι δεν υπάρχει ο φόβος της απομόνωσης. Αντίθετα, υπάρχει μια αίσθηση ενδυνάμωσης.

Πρώτον, διότι τα social media λειτουργούν αποτοπικοποιημένα, διευκολύνοντας έτσι τη συγκέντρωση ικανού πλήθους υποκειμένων στις ψηφιακές πλατφόρμες.

Δεύτερον, οι virtual ομαδοποιήσεις, η δημιουργία δηλαδή ψηφιακών κοινοτήτων γίνεται βάσει κοινών ενδιαφερόντων και απόψεων, οπότε δημιουργείται μια αίσθηση αποδοχής και ενδυνάμωσης. «Λειτουργούν σαν ιδιωτικοί ανοικτοί χώροι, όπου η συμμετοχή προϋποθέτει την υπαγωγή στους κανόνες τους οποίους θέτει η ιδρυτική ομάδα [...] Οι περιορισμοί στην έκφραση της αντίθετης άποψης επιφέρουν επαύξηση των στεγανών χώρων, δείχνοντας με απaráμιλλο τρόπο ότι ο πολλαπλασιασμός δεν είναι η πανάκεια του πλουραλισμού»²⁷. Σε αυτό τον χώρο εξοστράκισης του άλλου και του διαφορετικού, προϋπάρχουσες προκαταλήψεις επιβεβαιώνονται.

Τρίτον, στην ενδυνάμωση και αποδοχή συμβάλλουν και οι αλγόριθμοι των πλατφορμών κοινωνικής δικτύωσης αλλά και των μηχανών αναζήτησης που πολλαπλασιάζουν το ίδιο προτείνοντας κείμενα και οπτικοακουστικό υλικό βάσει των ενδιαφερόντων των χρηστών. Πρόκειται για τα φαινόμενα των θαλάμων της ηχούς (echo chamber) και των φουσκών διήθησης (filter bubble) που στη δυνητική πραγματικότητα δημιουργούν στους χρήστες την εντύπωση ένταξης των απόψεών τους στον κυρίαρχο λόγο. Ακριβώς όμως το γεγονός αυτό ευνοεί τη δημιουργία μιας κρίσιμης μάζας έκφρασης μετά από την οποία όντως απόψεις εξτρεμιστικές, που ήταν στο περιθώριο, «κανονικοποιούνται», εμφανίζονται ενισχυμένες στον κυρίαρχο λόγο της πραγματικής πραγματικότητας και μετατρέπονται από λόγο σε πράξη.

Τέταρτον, η –τουλάχιστον σε πρώτο επίπεδο– ανωνυμία των χρηστών τους κάνει να αισθάνονται ασφαλείς κρυμμένοι πίσω από ένα ψευδώνυμο και προφυλαγμένοι από την απόσταση που θέτει το πληκτρολόγιο, οπότε εκφράζονται χωρίς τον περιορισμό της πρόσωπο με πρόσωπο επικοινωνίας. Επιπλέον, δεν υφίσταται ο περιορισμός της επιτήρησης, αφού η ακροδεξιά, ρατσιστική και μισαλλόδοξη ρητορεία δεν αντιμετωπίζεται εχθρικά στα συστήματα εφαρμογής ψηφιακής επιτήρησης εφόσον δεν στοχεύει στην ανατροπή τους.

Τη σιωπή διαδέχεται η κραυγή εξτρεμιστικών απόψεων. Κραυγή, διότι οι απόψεις αυτές είναι εκκωφαντικές, έχουν ένταση, εμπεριέχουν βία, συχνά εκφράζονται με μίσος, στοχεύουν στη δημιουργία πάθους.

Και τη σπειροειδή γραμμή διαδέχεται η εκθετική αφού οι εξτρεμιστικές απόψεις πολλαπλασιάζονται εκθετικά, καθώς ενισχύονται στο megáφωνο του διαδικτύου με τη βοήθεια και πάλι των αλγορίθμων μέσα από τη διαδικασία της δημοφιλίας. Είναι ένας ακραίος και γι' αυτό ελκυστικός λόγος.

²⁷ A. Torres, *Internet. Λατρεία και τρόμος*, Le Monde Diplomatique 11/1997, σελ. 49.

Είναι η ίδια διαδικασία εξάπλωσης των fake news και των deepfakes, της εσκεμμένης παραπληροφόρησης που κι αυτή έχει βρει τον δρόμο εξάπλωσης στα social media με –προφανώς– σοβαρότατες συνέπειες για τη δημοσιότητα, τη διαμόρφωση της κοινής γνώμης και την ίδια τη δημοκρατία: Δυσπιστία στους δημοκρατικούς θεσμούς και το σύστημα των μέσων ενημέρωσης, πολιτική προπαγάνδα, πολωτικές συμπεριφορές, παρέμβαση στις εκλογές, στρέβλωση της δημόσιας πολιτικής, πρόκληση φόβου και πανικού.

Το 2016 ήταν η χρονιά επιβεβαίωσης αυτών των φαινομένων με την εκλογή του Donald Trump στις Ηνωμένες Πολιτείες και το δημοψήφισμα του Brexit στη Βρετανία. Η εισβολή στο Καπιτώλιο στις 6 Ιανουαρίου του 2021 ήταν το μέχρι τώρα επιστέγασμα αυτής της καταστροφικής πορείας.

Τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης βρίσκονται πλέον στο επίκεντρο της πολιτικής επικοινωνίας, λειτουργούν ως μια επίφαση συμμετοχής σε πολιτικές αποφάσεις, αλλά και μιας συναίνεσης η οποία συγκροτείται στις «φούσκες διήθησης» ή τους «θαλάμους της ηχούς». Πρόκειται για ένα νέο σύγχρονο δημοκρατικό παράδοξο²⁸ και μια αντίφαση ανάμεσα στην πραγματική κοινωνική ανισότητα που επιβάλλει η αγορά και τη διαβουλευτική δημοσιότητα μιας προσομοιωτικής δημοκρατίας.

Η δημοκρατία είναι μια μετάβαση, ένα ταξίδι που δεν έχει τελειώσει υποστηρίζει ο John Dunn²⁹. Η διαδρομή λοιπόν σήμερα σε αυτό το ταξίδι είναι δύσκολη. Υπό το πρίσμα του ποιητή, Λαιστρυγόνες και Κύκλωπες είναι στον δρόμο μας γιατί η σκέψη μας δεν είναι υψηλή, γιατί το πνεύμα δεν αγγίζει εκλεκτή συγκίνηση. Η ψυχή μας τους στήνει εμπρός μας κι έχει έρθει – επιτακτικά– ο καιρός να μην τους φοβηθούμε. Είναι ζήτημα υπαρξιακό. □

²⁸ Ch. Mouffe, *Το δημοκρατικό παράδοξο*, ό.π.

²⁹ J. Dunn, *Δημοκρατία. Το ταξίδι που δεν τέλειωσε*, 508 π.Χ.-1993 μ.Χ., 1997.